

MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDÂDÎ VE HÂLİDİLİĞİN BİNGÖL VE ÇEVRESİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

(ULUSAL SEMPOZYUM)
04-05 MAYIS 2017 BİNGÖL

ESER ADI : MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDÂDÎ VE HÂLİDİLİĞİN
BİNGÖL VE ÇEVRESİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

DÜZENLEYEN : BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

EDİTÖR : Prof.Dr. Orhan BAŞARAN

DİZGİ/KAPAK : Şemal Medya Tasarım Ofisi

BASIM YERİ : Sadık Daşdöğen–Berdan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit.
C Blok No: 215–216, Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 613 12 11

BASKI : 1. Baskı: Aralık 2017

ISBN : 978-605-65457-5-7

© 2017 Bingöl Üniversitesi Rektörlüğü

Bu eserin tüm yayın hakları Bingöl Üniversitesi Rektörlüğüne aittir. Kurumun yazılı izni olmaksızın, tamamen ya da kısmen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz.

Bu kitapta yer alan yazıların dil, bilim ve hukuk açısından sorumluluğu yazarlarına aittir.

**MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDÂDÎ
VE HÂLİDİLİĞİN
BİNGÖL VE ÇEVRESİ
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

(ULUSAL SEMPOZYUM)
04-05 MAYIS 2017 BİNGÖL

EDİTÖR

PROF.DR. ORHAN BAŞARAN

SEMPOZYUM KURULLARI

Sempozyum Onur Kurulu

Dr. Cevdet YILMAZ, Kalkınma Eski Bakanı
Yavuz Selim KÖŞGER, Bingöl Valisi
Yücel BARAKAZI, Bingöl Belediye Başkanı
Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK, Bingöl Üniversitesi Rektörü
Mecit CAN, Bingöl İl Müftüsü

Sempozyum Koordinatörü

Prof.Dr. Orhan BAŞARAN

Sempozyum Düzenleme Kurulu

Prof.Dr. Hakan OLGUN, Bingöl Üniversitesi
Prof.Dr. Orhan BAŞARAN, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Abdulnasır SÜT, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Bedrettin BASUĞUY, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. İsmail NARİN, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Mehmet Şirin AYIŞ, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Muhammed ÇETKİN, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Murat KAYA, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. İbrahim ÖZDEMİR, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Naim DÖNER, Bingöl Üniversitesi

Sempozyum Bilim Kurulu

Prof.Dr. Abdulaziz BEKİ, Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof.Dr. Cengiz GÜNDOĞDU, Atatürk Üniversitesi
Prof.Dr. Fethi Ahmet POLAT, Muş Alparslan Üniversitesi
Prof.Dr. Gıyasettin ARSLAN, Fırat Üniversitesi
Prof.Dr. Halil İbrahim BULUT, İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Hasan ÇİFTÇİ, Bingöl Üniversitesi
Prof.Dr. Hüseyin HANSU, İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. İsa ÇELİK, Atatürk Üniversitesi
Prof.Dr. Mehmet Halil ÇİÇEK, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Osman TÜRER, Kilis Üniversitesi
Prof.Dr. Sahip BEROJE, Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç.Dr. Selami ŞİMŞEK, Gümüşhane Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Abdulcebbar KAVAK, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Cengiz MÜRSELOV, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Emrullah ÜLGEN, Bingöl Üniversitesi

Yrd.Doç.Dr. Ferzende İDİZ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. İbrahim BAZ, Şırnak Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. İbrahim USTA, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Muhittin ÖZDEMİR, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Murat KAYA, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Nebi BUTASIM, Bingöl Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Sezai KÜÇÜK, Sakarya Üniversitesi
Dr. Abdurrahman MEMİŞ, Öğretmen
Dr. Mehmet Zülfü CENNET, Bingöl Üniversitesi
Dr. Ramazan KORKUT, Bingöl Üniversitesi
Müfit YÜKSEL, Araştırmacı Sosyolog

Sempozyum Sekreteryası

Serdar BAZANCİR
Arş.Gör. Erkan BAYSAL
Arş.Gör. Hakan CAN
Arş.Gör. Abdalbaki KINSÜN

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	XI
TAKDİM.....	XIII
AÇILIŞ VE PROTOKOL KONUŞMALARI	XV
Sempozyum Koordinatörü Prof.Dr. Orhan BAŞARAN'ın Konuşması	XVII
İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof.Dr. Hakan OLGUN'un Konuşması	XIX
Bingöl Üniversitesi Rektörü Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK'ın Konuşması.....	XXIII
Bingöl Belediye Başkanı Yücel BARAKAZI'nin Konuşması.....	XXV
Bingöl Valisi Yavuz Selim KÖŞGER'in Konuşması.....	XXVII

BİRİNCİ OTURUM

BİNGÖL'DE HÂLİDİ GELENEĞİ

Prof.Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ'in Oturum Açış Sunumu	3
Selahattin SÖNMEZ'in Sunumu.....	5
Sabahattin KORKUTATA'nın Sunumu.....	9
Ahmet YILMAZ'ın Sunumu.....	13
Hüseyin CELAYİR'in Sunumu.....	17
Şemsettin BİLGİN'in Sunumu.....	19

İKİNCİ OTURUM

MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDÂDÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

العالم المجدد الشيخ خالد النقشبندي وعقيدته

Doç.Dr. Abdulmuttalip ARPA - Yrd.Doç.Dr. Mohamed Adnan DARWİCH 25

طرف من علاقات (مولانا خالد النقشبندي) بمرشده وتسجيل جهوده التربوية لدى بعض مؤرخي الهند

Faruk Resûl YAHYA 31

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin İyilik ve Kötülüğün Şer'î Olduğuna

Dair Kelâmî Görüşleri

Doç.Dr. Vecihi SÖNMEZ 45

Hâlidîlik: İhya mı İnkıraz mı?

Doç.Dr. Mehmet Nesim DORU 71

ÜÇÜNCÜ OTURUM

MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDÂDÎ'NİN ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

Hâlid el-Bağdâdî ve "Risâle-i Farz u Sunnet"i Üzerine

Yrd.Doç.Dr. İsmail NARİN 85

İşârî Tefsir ve Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin Mektubatındaki

İşârî Tefsir Unsurları

Yrd.Doç.Dr. Emannullah POLAT 97

Hâlid-i Bağdâdî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri

Yasir İNCELER.....121

Mevlânâ Hâlid'in Mektûbâtında Ahlâkî İlkeler

Arş.Gör. Süleyman TAŞKIN.....139

DÖRDÜNCÜ OTURUM

MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDÂDÎ'NİN ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin İmam Rıza'yı Öven Şiiri Üzerine

Prof.Dr. Hasan ÇİFTÇİ.....151

Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin Ka'betu'l-âmâl Adlı Kasidesinin Analizi

Yrd.Doç.Dr. Hasan Selim KIROĞLU.....163

Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî Düşüncesinin Kur'ânî Referansları

Dr. Adil BOR.....179

Mevlânâ Hâlid'in Mektûbât'ında Kelâmî Unsurlar

Arş.Gör. Erkan BAYSAL 193

BEŞİNCİ OTURUM

BİNGÖL VE ÇEVRESİNDE HÂLİDİLİK

Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Palu Hâlidî Tekkesi ve Postnişinleri

Doç.Dr. M. Zahir ERTEKİN - Yrd.Doç.Dr. Hemin Omar Ahmad -

Yrd.Doç.Dr. Bedrettin BASUĞUY 223

Kur'ân ve Sünnet Işığında Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin

Tasavvuf Anlayışı ve Bu Anlayışın Bingöl ve Çevresindeki Etkisi

Dr. Abdurrahman MEMİŞ 251

Bingöl ve Çevresinde Hâlidîlik

Yrd.Doç.Dr. Mehmet Şirin AYIŞ 263

Hâlid-i Bağdâdî'nin Bingöl ve Hakkâri Çevresinde Yetiştirdiği

Önemli Şahsiyetler

Yrd.Doç.Dr. Esmâ SAYIN 303

Bingöl'de Hâlidîlik (Mele Azin Ailesi)

Öğr.Gör. Mehmet Faruk ARAZ - Dr. Abdülkerim BİNGÖL 311

ALTINCI OTURUM
HÂLİDÎ DERGÂHLAR VE SÛFÎ ŞAHSİYETLER

Ohin Dergâhı ve Hâlidî Gelenek İçerisindeki Yeri Yrd.Doç.Dr. İbrahim BAZ	341
Şeyh Abdülkadir-i Hezânî ve Hezân Dergâhı'nda Yetişen Sûfî Âlimler Yrd.Doç.Dr. Mehmet Saki ÇAKIR	353
Hâlidî Geleneğin Melekan (Mutluca) Örneği Bağlamında Şeyh Ebu Bekir Efendi'nin Hizmetleri Yrd.Doç.Dr. Naim DÖNER	359
Bir Mutasavvıf Olarak Şeyh Ahmed el-Haznevî ve Nakşibendiyye-i Hâlidîyye Tarikatının Haznevî Dergâhı Abdulkadir TURAN	395
Hâlidî Tekkelerinin Toplumun Sosyal ve Dinî Pratikleri Üzerindeki Etkileri Arş.Gör. Ahmet AKTAŞ	409

YEDİNCİ OTURUM
HÂLİDÎ SÛFÎ ŞAHSİYETLER

Hâlidî Sürgünlerine Karahisar-ı Sahip Sancağından Bir Örnek: Hacı İbrahim Efendi Yrd.Doç.Dr. Abdulcebbar KAVAK	421
Hâlidî Kolundan Nurşinli Şeyh Muhammed Dıyaüddin'e Ait Mektubat'ın Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi Yrd.Doç.Dr. Arif GEZER	431
Âlûsî'nin Rûhu'l-me'ânî Adlı Tefsirinde Hâlidîliğin Etkileri (Zâhir-Bâtın Olgusu) Yrd.Doç.Dr. Emrullah ÜLGEN	445
Hâlidî Tarikatının Halifelerinden Molla Muhyiddîn el-Havelî ve Tasavvufa Dair Fetvaları Arş.Gör. Necmettin KARTAL	457

SEKİZİNCİ OTURUM
HÂLİDÎ MEDRESELERİ

Hâlidî Medreselerinde Araççaya Verilen Önem ve Okutulan Ders Kitapları: Şeyh Ahmet Medresesi Örneği Yrd.Doç.Dr. Muhammed ÇETKİN	473
Hâlidî Geleneğinde Bir Fıkıh El Kitabı: <i>Tenvîru'l-kulûb fi muâmeleti</i> <i>Allâmi'l-ğuyûb</i> Yrd.Doç.Dr. Muhittin ÖZDEMİR	495
Günümüz Hâlidî Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin el-Hayderî Medresesi Örneği) Arş.Gör.Dr. Ramazan KORKUT	501

Bir Hâlidî Müderris: Molla Abdullah el-Bingolî (DALAR) ve İlmî Faaliyetleri	
Okt. Abdullah BEDEVA	519
Dil Eğitiminde Düşünümsellik (Hâliidiye Medreseleri Örneği)	
Arş.Gör. Abdulbaki KINSÛN	533

DOKUZUNCU OTURUM
DEĞERLENDİRME

Prof.Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ	549
Prof.Dr. Hasan ÇİFTÇİ	550
Yrd.Doç.Dr. Abdulcebbar KAVAK	552
Müfid YÜKSEL	555
Prof.Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez	558
Prof.Dr. Orhan BAŞARAN	559

MEVLÂNÂ HÂLİD'İN MEKTÛBÂTI'NDA AHLÂKÎ İLKELER

Süleyman TAŞKIN*

Giriş

Ahlak, dünya üzerinde yaşamış ve yaşamakta olan toplumların en vazgeçilmez değerlerinden birisidir. İlahî olsun beşerî olsun bütün din, düşünce ve felsefelerin ahlak konusunda diyeceği bir şeyler hep olmuştur. Bu bağlamda çoğu filozof ve âlim, genel düşüncesinin yanında ahlak konusunda konuşmaktan, fikir ortaya koymaktan geri durmamıştır. Daha spesifik düşünülecek olursa İslam Dini'nin üç temel alanından ikisi, itikat ve ibadet iken üçüncüsü ahlaktır. Bu gerçeği anlamak için Kur'an ayetlerine ve Hz. Peygamber'in hayatına bakmak yeterlidir.¹

Bununla birlikte, hem nazarî hem de amelî yönüyle İslam düşüncesi içerisinde önemli bir yer edinmiş olan² tasavvufun ve mutasavvıfların özellikle amelî ahlaka duydukları ilgi çok açıktır. Mutasavvıflar tasavvufi yaşamda, ibadet ve zikrin yanında ahlakî faaliyet ve faziletlerin de önemli olduğunu belirtmişlerdir. Nitekim Ebu'l-Hasan en-Nurî'ye göre "*Tasavvuf ne birtakım merasimler ne de bir bilgi yığındır; aksine tasavvuf yalnızca ahlaktır.*" Aynı sûfî tasavvufun; hürriyet, fütüvvet, dünya dertlerinden sıyrılmak ve cömertlik erdemlerinden ibaret olduğunu belirtmiştir. Zaten tasavvuf ilminin gayesi, "*ahlak-ı mahmudeyi celb ve ahlak-ı mezmumeyi def*"; yani kötü sıfatlardan arınmak ve iyi huylarla bezenmek olarak ifade edilmiştir.³

* Arş.Gör., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (staskin79@hotmail.com).

1 Örnek olarak, "*Sen yüce bir ahlak üzeresin*" (Kalem, 68/4) ayeti ve "*Ben ancak güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim*" (Muvatta, Hüsnü' l-hulk, 8) hadisi verilebilir. Ayrıca bkz. Muhammed Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı* (çev. Ünver Günay, Emrullah Yüksel), İz Yayıncılık, İstanbul 2009.

2 Tasavvuf İslâmî ilimlerden birisi olarak kabul edilmiştir. Bkz. Süleyman Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", *Tasavvuf*, sayı:19, 2007, s. 245-264.

3 Hasan Kâmil Yılmaz, "Tasavvuf ve Ahlak", *Altınoluk*, sayı:103, 1994, s. 32.

Bazı mutasavvıfların, ahlaka verdiği öneme bakarak tasavvufu *güzel ahlak* şeklinde tanımlamış olmaları da tasavvuf-ahlak ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Bu tariflerden bazıları şöyledir:

Ebu Muhammed Cerîrî (ö. 311/923): “*Tasavvuf, her türlü güzel ahlaka girmek ve bütün kötü huylardan sıyrılmaktır.*”⁴

Ebu Bekir Kettânî (ö. 322/933): “*Tasavvuf, güzel ahlaktır. Güzel ahlak itibariyle senden ilerde olan kimse tasavvuf yolunda senden ilerdedir.*”⁵

Görüldüğü üzere tasavvufun ister *güzel ahlak* olarak ifade edilen tanımı, isterse kalp tasfiyesi ve nefis tezkiyesiyle bireyde bilinçli ve istekli bir şekilde ahlâki yüceltmek olan amacı ele alınsın, onun her yönüyle ahlakla iç içe olduğu ortaya çıkmaktadır. Öyle ki İslam ahlak nazariyelerine bakıldığı zaman, bunlardan bir tanesinin de *tasavvufi (dînî) ahlâk* olduğu görülmektedir.⁶ Bu bakımdan mutasavvıfların ahlak konusunda ortaya koymuş olduğu görüşler ve bu görüşler neticesinde oluşan ahlaki ilkeler önemle ele alınmalı ve değerlendirilmelidir.

Bu düşünceden hareketle çalışmanın konusu yapılan Hâlid el-Bağdâdî, hem Nakşibendiyye Tarikatı'nın önemli kollarından biri olan Hâlidîyye'nin kurucusu olması hasebiyle tasavvuf tarihinde edindiği kayda değer yer, hem de görüşleri ve tavsiyeleri ile yaşadığı toplumda etkin bir kişilik olması itibariyle değerlendirilmesi gereken bir mutasavvıftır. Asıl adı *Ebü'l-Behâ Ziyâüddîn Hâlid b. Ahmed b. Hüseyin eş-Şehrezûrî* (ö. 1242/1827) olan Hâlid, Nakşibendiyye mensupları arasında *Mevlânâ* unvanıyla tanınmakta olup⁷ *Bağdâdî* nisbesiyle de meşhurdur.⁸ Mevlânâ Hâlid'in en başta râbîta konusu⁹ olmak üzere tasavvufa dair önemli görüşlerinin yanı sıra kendisinin ve tarikatının benimsediği siyasi tavır da dikkat çekmiştir.

4 Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi* (çev. Muhammed Coşkun), İlkharf Yayınevi, İstanbul 2013, s. 452.

5 Kuşeyrî, s. 455. Benzer tarifler için bkz. Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 10-11; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011, 36-42.

6 Geniş bilgi için bkz. Macid Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, çev.: Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan, Litera Yayıncılık, İstanbul 2014.

7 Bkz. Hamid Algar, “Hâlid el-Bağdâdî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, XV, 1997, s. 283-285. Ayrıca Mevlânâ Hâlid'in hayatı, eserleri, tarikatının etkisi ve önemli düşünceleri için bkz. Abdülcebbar Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2016.

8 Bkz. Abdurrahman Memiş, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Hazretleri*, Nasihat Yayınları, Ankara 2015, s. 11.

9 Mevlânâ Hâlid, tasavvuf konusunda yazdığı nadir risalelerinden birisi olan *Risaletü fî Tahkiki'r-Rabîta*'da rabıtayı; *tarikatta müridin, kamil ve fenafillah makamında bulunan şeyhinin suretini göz önünde tutarak ruhaniyetinden medet istemesi*, olarak tanımlamış ve kendisi öldükten sonra bile rabitanın sadece kendisine yapılmasını istemiştir. Geniş bilgi için bkz. Vahid Göktaş, “Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin “Risaletü fî Tahkiki'r-Rabîta” Adlı Eseri ve Rabîta İle İlgili Görüşleri”, *Tasavvuf Yazıları*, İlahiyat, Ankara 2014, s. 331-345.

Hâlidîlik, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde özellikle sosyal, kültürel ve politik hayat üzerinde etkili olmuş tarikatlardan bir tanesidir.¹⁰ Bu bağlamda Hâlidîler, Müslümanların birlik ve kuvvetinin odak noktası olduğuna inandıkları Osmanlı Devleti'ne kesin bağlılık göstermiş ve bunun sonucunda Avrupa'nın sömürgeci güçlerine karşı derin bir düşmanlık hissi taşımışlardır. Bunun sonucunda Dağıstan'dan Sumatra'ya kadar Hâlidîyye'nin yayıldığı hemen her yerde tarikat mensupları Osmanlı lehindeki faaliyetleriyle öne çıkmışlardır. Bu durum tarikatın yayılmasına da olumlu katkı sağlamıştır. Sonuçta Hâlidîyye Tarikatı, Mevlânâ Hâlid'in yüzlerce halifesi aracılığı ile son derece geniş bir alana yayılmış, Balkanlar ve Kırım'dan Güneydoğu Asya'ya kadar ulaşmıştır. Ancak tarikatın asıl etki alanı Osmanlı Devleti'ne bağlı Kuzey Irak, Güneydoğu Anadolu ile Kuzeybatı İran bölgeleridir.¹¹

Hâlidîlik'in bu denli geniş bir coğrafyaya yayılma başarısı göstermesinde elbette birçok faktörün etkili olduğu açıktır. Özellikle tarikatın ortaya çıktığı dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî, sosyal ve ekonomik koşullarla ilgili çok şey söylenebilir. Devletin ve toplumun yaşadığı sıkıntılar, dış baskılar ve ahlâkî bunalımlar toplumda yeniden İslam düşünce ve ahlakına dönüşmesi noktasında bir istek oluşturmuştur. İşte bu isteği karşılayan en önemli aktörlerden bir tanesi Hâlidîlik olmuş ve toplumda hızla yayılmıştır. Tarikatın yayılmasındaki başarıda, seçilen halifelerin yetkinliği, ilmî ve tasavvufî faaliyetlerin birlikte yürütülmesi, halifelerin çokluğu, yerel yöneticilerin desteği vb. birçok etkenin rol oynadığı ifade edilmiştir.¹² Ancak bu etkenler kadar önemli bir faktörden daha söz edilmektedir. Çalışmamız açısından da önem arz eden bu faktör ise Hâlid Bağdâdî'nin karizmatik, otoriter liderliği ve ahlâkî kişiliğidir.

Bu bağlamda yüksek ilmî seviyesi, sünnet-i seniyyeye uymadaki samimiyeti, fazilet, azîmet, sebat ve istikamet üzere oluşu, bidatler ve nefsin arzularına uymaktan kaçınması, gösterişten ve nüfuz sahibi yöneticilere iltimas yapmaktan uzak durması, Şeriata bağlılık hususunda hassasiyet göstermesi, arkadaşları, müritleri, ulema kesimi ve sıradan insanlara hitabındaki tevazusu, olaylar karşısındaki soğukkanlılığı ve sabrı, Mevlânâ Hâlid'in insanları etkileyen ahlâkî özellikleri olarak değerlendirilebilir.¹³

Mevlânâ Hâlid'in hem tarikat şeyhi olması hem de toplumda sevilen ve değer verilen bir kişilik olarak görülmesi, söz ve düşüncelerinin etkisini güçlendirmiştir. Bu bağlamda onun halife, müntesip ve muhibbanı olan birçok

10 Hâlidîlik'in Osmanlı toplumundaki etkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Memiş, "Hâlidîlik ve Osmanlı'nın Son Dönemindeki Etkileri", *Osmanlı Dünyasında Bilim Ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, IRCICA, İstanbul 2001, s. 555-579.

11 Algar, s. 284.

12 Bkz. Kavak, s. 196-242.

13 Kavak, s. 199-200.

şahsiyet ile bazı devlet ricali ve şahsiyetlerine yazmış olduğu Arapça ve Farsça mektuplar dikkat çekmektedir.¹⁴ Mektupların Hâlidî tarikat geleneğinin temelini oluşturan birçok konuyu içerdiği bilinmektedir. Bu konuların bir kısmını, ahlâkî öğüt ve tavsiyeler yani insanlara yol gösterici niteliği olan ahlâkî ilkeler oluşturmaktadır. Mektuplarda herhangi bir başlık verilmeden ve dağınık halde bulunan bu ilkeleri tespit etmek öncelikle Hâlidî tarikatının ve müntesiplerinin dayandığı ahlâkî ilkeleri ortaya çıkarması açısından önemlidir. Ancak bundan daha önemli olanı, Dünya'nın birçok bölgesine yayılma başarısı göstermiş olan bir tarikatın üzerine inşa edildiği ahlâkî ilkeleri öğrenip uygulama imkânı verecek olmasıdır.

Mektûbât'ta Yer Alan Ahlâkî İlkeler

Şeriata bağlılık ve ilâhî iradeye teslimiyet. Hâlidîlik'te özel bir öneme sahip olan¹⁵ şeriata bağlılık, Mevlânâ Hâlid'in mektuplarında ısrarla durduğu ve hakkında tavsiyelerde bulunduğu en önemli ilkelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevlânâ Hâlid, Medine-i Münevver'deki halifesi Şeyh es-Seyyid İsmail el-Berzencî'ye yazmış olduğu mektupta konuya dair şöyle demektedir:

"Muhakkak ki tüm tarikatlarda ve özellikle yüce Nakşibendî Tarikatı'nda edeplerin en mühim olanları; şeriati garrâya yapışmak(tır)...".¹⁶

Yine Bağdat'taki halifelerinden olan Ubeydullah el-Haydarî el-Mervânî'nin kendisine gönderdiği mektuba cevaben yazdığı anlaşılan satırlarda, Nakşibendî Tarikatı'nı şeriatın temelleri üzerine inşa edilen bir yapı olarak açıklamakta ve bu tarikatın hedeflerine ulaşmak isteyen kişi için esas olanın, şeriata dair hiçbir şeyi değiştirmeye çalışmaması olarak belirlemektedir.¹⁷

Şeriata bağlılığın bir ifadesi olan ilahi iradeye rıza gösterme ve kazâya teslim olmanın öneminden bahseden Mevlânâ Hâlid, gerçekte kesin olan kazânın hiçbir şekilde değişmeyeceğini vurgulamaktadır. Velilerin veya peygamberlerin himmetiyle kazânın değişebileceğine inanmak ona göre caiz değildir. Bir şey olacaksa mutlaka olur, olmayacaksa da kesin olarak olmaz. Şayet kazâ değişecek olsa; (i) Allah'ın acze, (ii) yalan söyleme durumuna ve (iii) cehalete düşmesi gibi sakıncalı bir durum ortaya çıkar.¹⁸

Sünnet-i seniyye'ye ittibâ. Mevlânâ Hâlid tarafından tarikatın kuruluşundaki temel ilke ve edeplerden biri olarak kabul edilen¹⁹ sünnete ittibâ, mektuplarda

14 Bu mektuplar, farklı yer ve zamanlarda ayrı ayrı ya da toplanarak bir arada basılmışlardır. Geniş bilgi için bkz. Kavak, s. 179-180.

15 Bkz. Algar, s. 284.

16 Esad Sahib, *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlid*, düz.: Dilaver Selvi, Kemal Yıldız, Sey-Tac Yayınları, İstanbul 2004, s. 123. Bundan sonra dipnotlarda *Mektûbât* olarak geçecektir.

17 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 240.

18 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 127-128.

19 Bkz. Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 123.

çokça zikri geçen konulardandır.²⁰ Mevlânâ Hâlid'e göre sünnet-i seniyyeye mutabaat, en büyük saadet, yüce ve ebedî devlettir. Himmetleri yüce kimseler için ona mutabaattan daha değerli bir şey yoktur.²¹ Bu bağlamda, Seyyid Muhammed Cündî'ye yazılan bir mektupta, sünnete uymak, insanların sevgisine mazhar olmanın sebebi sayılmıştır. Konuya dair Mevlânâ Hâlid'in ifadeleri şöyledir.

*“Ehl-i hakikatçe malumdur ki; batın ehlinin kalpleri, müritlere onların sünneti seniyyeye ittibâ, reddedilen bidatlerden kaçınma ve varlıklarını tamamen terk etmeleri miktarınca meyl ve muhabbet eder.”*²² Buna göre şeyhi ve tasavvuf ehli dostları ile ilişkisini geliştirmek, onlara karşı duyduğu sevgiyi artırmak ve onlar tarafından sevilme isteyen kişi sünnete ittiba ve onu ihya ile meşgul olmalıdır. Bu düşünce zihinlere, *“Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”* (Âli İmran, 3/31) ayetini getirmektedir. Burada da sünnete ittiba, Allah sevgisinin sebebi kılınmaktadır. İfade edilen şeyler, bu ilişkiyi örneklemesi açısından önemlidir.

Mevlânâ Hâlid'in sünnete ittibâ konusuna bu kadar değinmesi ve bu hususta önemli tavsiyelerde bulunmasının arka planında Hâlidî tasavvuf geleneğinin nazarî esaslarından birisi olan *hakikat-i Muhammediyye*²³ düşüncesinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Hâlidîlik'te hakikat-i Muhammediyye'nin yoğun bir şekilde işlendiği ifade edilmiştir.²⁴

Dünya sevgisinden uzak olma. Mevlânâ Hâlid, tasavvuf ve tarikatın mal toplamaya çok müsait bir kurum olduğunun bilincinde olduğu için halife ve müritlerini mal ve servete karşı tekrar tekrar uyarmaktadır. Bu oldukça önemli ve anlamlıdır. O böylelikle bazı tasavvuf çevrelerinde görülen din istismarını, etkili bir şekilde önlemeye çalışmaktadır.²⁵ Dünyayı aldanma yeri olarak gören Mevlânâ, onun zahirî güzelliklerine iltifat edilmemesi gerektiği belirtir. Peygamber efendimizin dünya hakkında; *“Dünya melundur... içindekiler de melundur. Ancak Allah'ın zikri ve sevdiği ameller müstesnadır,”*²⁶ dediğini aktararak dünyaya önem verilmemesi gerektiğinin altını çizmektedir. Zira din ehlinin nazarında dünyanın hiçbir değeri yoktur. Çünkü onlar dünyanın hakikatini ayne'l-yakîn

20 Bunlardan birkaçı için bkz. Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 123, 155, 173, 177, 286, 312.

21 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 177.

22 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 286.

23 Hz. Peygamber'in manevi şahsiyetini ifade etmek için kullanılan tasavvuf terimi. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Demirci, “Hakikat-i Muhammediyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, XV, 1997, s. 179-180. Hâlidîlik'te hakikat-i Muhammediyye düşüncesi için bkz. Kavak, s. 432-434.

24 Geniş bilgi için bkz. Kavak, s. 433.

25 M. Halil Çiçek, “Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'yi Evrensel İnsani Değerler Açısından Farklı Bir Okuma”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması (26-28 Mayıs 2014)*, Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, Eskişehir 2013, s. 315-323. (<http://bilgelerzirvesi.org>)

26 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 175.

olarak görmektedirler.²⁷ Dünya malı ve evlatlar, rüzgârın kaldırıp sürüklediği toprak zerrelere gibi boş ve faydasızdır. Zaten sonunda dünya insana, sanki hiç bahsi ve zikri edilmemiş bir şey gibi gelecektir.²⁸ Başka bir yerde ise dünyanın geçici oluşunu iki mısra ile şöyle ifade eder:

*“Dünyan benzer sanki bir gölgeliğe
Az gölgeler seni gider zevale.”²⁹*

Mevlânâ Hâlid, devletin yüksek kademelerinde çeşitli görevlerde bulunmuş olan daha sonra ise Şam valiliğine tayin edilen Necip Paşa’ya yazdığı mektubunda, ona dünya nimetlerine ehemmiyet vermemesi üzerine tavsiyelerde bulunur. Mevlânâ’nın uslûbunun çalışmamıza yansımaları adına onun konuya dair görüşlerini aynen almayı uygun gördük. Mevlânâ’nın mektubunun ilgili yerleri şöyledir:

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla...”

Miskin ve suçlu kul Hâlid en-Nakşibendî, el-Osmânî el-Müceddidî’den Allah yolunda muhlis dost olan Muhammed Necib Efendi’yedir. Bârî Teâlâ’nın yardımı onu hız ile muhafaza etsin. Bütün bela ve musibetlerden rabbim seni korusun. Âmin.

... Bilin ki dünya gerçekte yok olmaya mahkûm bir gölge, kul ile efendisi arasına giren bir perdedir. Dünya muhabbetinden kalbinde zerre-i miskal kadar bulunan kişi hakiki kul sayılmaz. Dünyayı dışı ve içiyle atmayan kişi makbul değildir. Bir nebevî hadiste; “Dünya Allah Teâlâ’nın gazabına uğramış, yaratıldığı günden beri Allah’ın şefkat ve rahmet nazarıyla bakılmamıştır,” buyrulmuştur.

... Dünyayı terk edip onu boşayana müjdeler olsun. Başta ve sonda sizlere selam olsun.”³⁰

Başka bir mektubunda para ve mal konusunda önemli bir noktaya dikkat çeken Mevlânâ, yukarıda da ifade edildiği gibi, tarikâtı ve tasavvufu geçim ve servet kaynağı olarak gören kimselere karşı halifelerini ve müritlerini uyardıktır. Bu amaçla tarikata girmeye çalışanların, tarikata alınmaması gerektiğine vurgu yapar ve onlara şöyle seslenir: *“Biliniz ki benim yanımda en sevimliniz, kendisine tabi olanlar içinde dünya ehli az, yükü hafif olan, fıkıh ve hadisle en çok meşgul olanınızdır.”³¹* Mevlânâ Hâlid’den aktardığımız bu son ifadelerde bir husus dikkate değerdir. Mutasavvıf kişiliği yanında ilmî kişiliğiyle de ön plana çıkan Mevlânâ, müritlerine fıkıh ve hadis ilimleriyle meşgul olmalarını tavsiye ederek, ilmin önemi ve değerini vurgulamaktadır.

İhlas ve istikamet üzere olma. Tasavvuf ehlinin önemle üzerinde durduğu konulardan biri olan ihlas ve istikamet, Mevlânâ Hâlid’in mektuplarında

27 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 180.

28 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 313.

29 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 297.

30 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 162.

31 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 156.

değınmiş olduğu ahlâkî ilkelerdendir. Ona göre ihlas ve istikamet üzere olma büyük önem arz etmektedir. Zira bu güzel ve övgüye değer olan eylemler, kıyamet günü için en büyük sermaye olarak değerlendirilmektedir.³² Amelin ihlasla yapılmasının önemine dikkat çeken³³ Mevlânâ Hâlid, ihlassız amelin kişiye bir değer katmayacağını farkındadır. Aynı tavsiyelerin ilim konusunda da yapıldığı görülmektedir.³⁴

Farklı mektuplarda istikamet üzere olmanın önemine dikkat çeken Mevlânâ, konuyu güzel bir sözle izah eder: “Gerçekten bir istikamet bin kerametten daha hayırlıdır.”³⁵

Affedici ve müsamahakâr olma. Mevlânâ Hâlid, Şam'da bulunan halifesi ve çocuklarının ilk vasisi olan Şeyh İsmail Enarini'ye cevaben yazdığı anlaşılın mektupta, affetmenin nefse zor gelen bir davranış olduğu gerçeğinden hareketle olsa gerek, bir kimseyi affetmenin dikenli ağacı el ile sıyırmaktan zor olarak görür. Buna rağmen gazabı yenmek, hataları affetmek Allah katında sevabı ve ecri büyük olan davranışlardan sayılmaktadır. Bu nedenle karşılığını ahirette görebilme adına insanlara karşı müsamahakâr olma ve yapılan hataları, aşırıya kaçılmadığı müddetçe affetmek daha olgun bir davranıştır.³⁶

İlme ve âlime hürmet. İyi bir eğitim hayatı geçiren³⁷ Mevlânâ Hâlid, hayatı boyunca ilme ve ilim adamlarına büyük değer vermiş ve bu düşüncesini birçok yerde dile getirmiştir. Bu bağlamda halife ve müritlerine yazdığı mektuplarda özellikle fıkıh ve hadis gibi alanlarda ve yine bunlar dışında kalan sahalarda okuyup-öğrenmekten vazgeçmemeleri gerektiğinin altını çizmiştir.³⁸ İlim ehlinin sadece manen değil maddî olarak da desteklenmesi gerektiğini ifade eden Mevlânâ, kendisi de bazen bu türlü yardımlar yapmıştır.

Mevlânâ Hâlid, Şeyh Mahmud Sahib'e gönderdiği mektupta, âlimlerin işlerine önem ve itina gösterilmesini istemektedir. İnsanların yardıma en layık olanlarının ilim ehli olduğunu belirten Mevlânâ, “kulakların işittiği ve gözlerin de gördüğü gibi idarecilerin en fazla değer ve kıymet vermeleri lazım gelen kimseler âlimlerdir,” der.³⁹

İyilerle Beraber Olma. Çevrenin, karakter oluşumundaki etkisi sadece klasik ahlak kitaplarının değil, çağdaş eserlerin de kabul ettiği bir olgudur.⁴⁰ Bu-

32 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 180.

33 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 292.

34 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 309.

35 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 309.

36 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 291.

37 Mevlânâ Hâlid'in eğitim hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Kavak, s. 65-70.

38 Bkz. Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 156.

39 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 238.

40 bkz. Ragıp el-İsfehanî, *İnsan/İki Hayat İki Saadet*, çev.: Mevlüt F. İslamoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul 1996, s. 103-105 ; Bayraktar Bayraklı, *İslâm ve Eğitim*, Düşün Yayıncılık, İstanbul

nunla birlikte günlük hayatta kullanılan “arkadaşımı söyle sana kim olduğumu söyleyeyim”, “üzüm üzüme baka baka kararır” ve “kır atın yanında duran ya huyundan ya suyundan” özdeyişlerinin de aynı gerçeği ifade ettiği aşikârdır. Bu ve benzeri gerekçelerle olsa gerek Mevlânâ Hâlid, müritlerine daima kâmil ve Allah dostu kişilerle beraber olmalarını tavsiye etmiştir. Çünkü onlar söz ve yaşantıları itibariyle örnek insanlardır. Onlarla beraber olup, onları örnek almak kişiyi ibadete ve iyi işlere sevk eder.⁴¹ Tam tersine kişi, kötü insanlarla beraber olur ve onları takip ederse yanlış yapması kaçınılmaz olur.

Nefis terbiyesi. Tasavvufta, üzerinde en çok durulan hususlardan bir tanesi nefsin tezkiye ve terbiyesidir. Mevlânâ Hâlid bu konuda öncelikle, *nefsinden başka kimseyi kötü ve küçük görmemek* gerektiğini hatırlatır. Özellikle, kendisinden tarikat ehli birini irşat kapısından kovmasını isteyen Şeyh Seyyit Maruf el-Benzercî’ye gönderdiği mektubunda konuya dair şunları söylemiştir:

“Ey efendim, arif velilerden muhakkikler şöyle demişlerdir: ‘Şayet fasık olan bir müminin imanının nuru açılrsa yer ile gök arasını doldurur.’ Şu miskin kul ise görmektedir ki fasık müminlerden hiçbirisi benden daha kötü değildir. Ben buna inanmaktayım.”⁴² Görüldüğü üzere Mevlânâ, tasavvufta esas olanın, kendi nefsinin en aşağıda görünüp, herkesi kendinden üstün bilmek olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü şeriatın ve şuhud ehli büyük âlimlerin ittifak ettikleri gibi, kendi nefsinin beğenmek, başkalarını hor görmek ve nefsinin başkalarından daha takva ehli olduğunu inanmak, büyük günahların en büyüklerindedir.⁴³

Kardeşi Mahmut Sahib’e yazdığı başka bir mektubunda ise, hiç kimseyi hakir görmemesini ve nefsinin hiç kimseden üstün görmemesini öğütlemiştir. Bunun yanında nefsinin, hiçbir zaman makbul olacak hayır işlemediğini düşüncesini kabul ettirmesini tavsiye etmiştir. Çünkü ibadetlerin ruhu niyettir. Niyet ise ancak ihlâsla mümkündür. Eğer kişi, nefsinin bütün hayır işlerinde iflas etmiş olarak görmüyorsa bu, onun cehaletinden kaynaklanmaktadır. Böyle görüyorsa, zaten Allah ona yeter.⁴⁴

Bunların yanında *tevazu*,⁴⁵ *fitnecilik ve dedikodudan uzak durma*⁴⁶ ve *zorluklara göğüs germe*⁴⁷ gibi ahlâki ilkeler de Mevlânâ Hâlid’in hatırlattığı hususlar arasında yer almaktadır.

2015, s. 130; Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 15; Mustafa Şengün, *Ahlak Gelişiminin Psiko-Sosyal Dinamikleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 23, 2007, s. 201-221.

41 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 269-270.

42 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 162.

43 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 160.

44 Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 178.

45 Bkz. Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 160, 177.

46 Bkz. Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 249.

47 Bkz. Esad Sahib, *Mektûbât*, s. 261.

Sonuç

Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan en etkin ve yaygın tarikatlardan birisi şüphesiz Nakşibendî'nin bir kolu olan Hâlidîyye Tarikatı'dır. Tarikatın bu denli yayılmasında birçok dış neden yanında, kurucusu olan Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin karizmatik liderliği ve sözleriyle uyumlu yaşantısının yani samimiyet ve çalışkanlığının etkisi büyük olmuştur. Bu bağlamda Mevlânâ Hâlid'in mürit ve sevenlerine yazdığı mektuplar ve bu mektuplar içerisinde yer alan tavsiye ve öğütler büyük önem arz etmektedir.

Mevlânâ Hâlid'in üzerinde durduğu ve çalışmamızda başlıklar halinde sunulan ahlaki ilkeler, genel itibarıyla tasavvuf ehlinin benimsediği ve yaşantısına aksettirmeye çalıştığı konular olarak göze çarpmaktadır. Ele alınış tarzına bakıldığında, ilkelerin daha çok tavsiye ve öğüt niteliğinde dile getirildiği, geniş açıklama çabasına girilmediği görülmektedir. Bunun da nedeni, mektupların akademik kaygıdan yani bilgi verme kaygısından uzak olup, tamamen dostane ve samimi ilişkilerin günlük dille ifade edilışinden ibaret ele alınmasıdır. Elbette bu gerçek, büyük bir takiraty ortaya çıkarmayı başaran Mevlânâ Hâlid'in sözlerini değersiz kılmamaktadır. Bu nedenle onun üzerinde durduğu hususların sadece müntesiplerine değil, ondan faydalanmak isteyen her bir kişiye katkı sağlayacağı açıktır.

Kaynaklar

- Algar, Hamid, "Hâlid el-Bağdâdî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, XV, 1997, s. 283-285.
- Ateş, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 2004.
- Bayraklı, Bayraktar, *İslâm ve Eğitim*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Çiçek, M. Halil, "Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'yi Evrensel İnsani Değerler Açısından Farklı Bir Okuma", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması (26-28 Mayıs 2014)*, Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, Eskişehir 2013, s. 315-323. (<http://bilgelerzirvesi.org>)
- Demirci, Mehmet, "Hakikat-i Muhammediyye", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, XV, 1997, s. 179-180.
- Draz, Muhammed Abdullah, *Kur'an Ahlâkî* (çev. Ünver Günay, Emrullah Yüksel), İz Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatler*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011.
- Esad Sahib, *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlid* (düz. Dilaver Selvi, Kemal Yıldız), Sey-Tac Yayınları, İstanbul 2004.

- Fahri, Macid, *İslâm Ahlâk Teorileri* (çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan), Litera Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Gökbulut, Süleyman, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", *Tasavvuf*, sayı: 19, 2007, s. 245-264.
- Göktaş, Vahid, "Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin "Risaletü fi Tahkiki'r-Rabita" Adlı Eseri ve Rabita İle İlgili Görüşleri", *Tasavvuf Yazıları*, İlahiyat, Ankara 2014, s. 331-345.
- Güngör, Erol, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.
- el-İsfahanî, Ragıp, *İnsan/İki Hayat İki Saadet* (çev. Mevlüt F. İslamoğlu), Pınar Yayınları, İstanbul 1996.
- Kavak, Abdülcebbar, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2016.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerim, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi* (çev. Muhammed Coşkun), İlkharf Yayınevi, İstanbul 2013.
- Memiş, Abdurrahman, "Hâlidîlik ve Osmanlı'nın Son Dönemindeki Etkileri", *Osmanlı Dünyasında Bilim Ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, IRCICA, İstanbul 2001, s. 555-579.
- , *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Hazretleri*, Nasihat Yayınları, Ankara 2015.
- Şengün, Mustafa, "Ahlak Gelişimin Psiko-Sosyal Dinamikleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 2007, s. 201-221.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, "Tasavvuf ve Ahlak", *Altınoluk*, sayı: 103, 1994, s. 32.